

Zdeněk Kožmín interpretující: nad Máchovou znělkou „Tichý tis nad růží stíny sklání“

Zuzana Urválková

ABSTRACT

Zdeněk Kožmín interpreting: On Mácha's sonnet "The yew bends quiet above the rose its shade"

The focus of the study is an analysis of the interpretative method of Zdeněk Kožmín, which is demonstrated on the example of Karel Hynek Mácha's work. Kožmín's explanation encompasses selected Mácha's sonnets and other poetic texts. Methodologically, Kožmín follows Jacques Geninasca's sonnet interpretations and other structuralist analyses.

KEYWORDS

Zdeněk Kožmín, Karel Hynek Mácha, Sonnet, Interpretation of literary texts

KLÍČOVÁ SLOVA

Zdeněk Kožmín, Karel Hynek Mácha, znělka, interpretace literárních textů

Spojovat Karla Hynka Máchu s interpretacemi Zdeňka Kožmína se může na první pohled jevit jako okrajová záležitost, protože Kožmín se Máchovým dílem soustavně nezabýval, ani mu ve svých interpretačně zaměřených pracích nevěnoval samostatnou „velkou“ kapitolu. Přesto je s Máchou spojena nejedna Kožmínova interpretace, ať už se jedná o analýzy básní Františka Halase, Jaroslava Seiferta, Jana Skácela, Vladimíra Holana (KOŽMÍN 1997) či Ludvíka Kundery (KOŽMÍN 1990). Chce-li někdo psát o poezii, nemůže Máchu pominout, a to Kožmín coby ctitel tradice literární a též literárněvědné dobře věděl, proto také

k Máchovi jakožto nepřehlédnutelnému zjevu české poezie 19. století v různých souvislostech odkazoval (KOŽMÍN 1995: 422nn). Zejména se opakovaně probíral trsy významů, které se při četbě moderní české poezie vynořovaly, když se v ní objevilo Máchovo jméno.

Kožmína k Máchovi poutal soustředěný zájem o strukturalismus, jímž byl fascinován. Ve svých rozborech opakovaně vybízí ke studiu teoretických prací Jana Mukařovského o poezii Karla Hynka Máchy či Miloty Zdirada Poláka (MUKAŘOVSKÝ 1948), neboť „tyto vynikající vědecké analýzy postihují celou složitost daného autora a jeho díla a jsou vždy spolehlivou oporou pro interpretaci“ (KOŽMÍN 1995: 9). Mukařovského strukturalistickou metodu však Kožmín doplňuje o vlastní akcenty, když zdůrazňuje, že při modelaci významu rozebírané básně je klíčové vytyčit její „významová ohniska“¹ a jejich prostřednictvím se dostávat dále, hlouběji – v případě Máchovy znělky k individuálním specifickým Máchovy tvůrčí metody, jeho stylu a k obecně platným postupům evropského literárního romantismu. Stranou tudíž nezůstával ani kontext autorova díla a širší literární kontext dobový a žánrový. Jedná se prakticky o nárys interpretační metody, jakou Z. Kožmín rozvíjel ve svých odborných textech a také ve výuce literatury.

Kdo zažil Z. Kožmína jako pedagoga, ať už na gymnáziu či na vysoké škole, si možná vzpomene na prostý postup, kterým byli přítomní studenti zváni do světa básně: nejprve se báseň četla nahlas, pak následovaly výzva k sdílení a dialog, který byl v kožmínovském duchu spíše „naslouchání[m] tomu, co text básně skutečně říká“ (KOŽMÍN 1997: 8); ruku v ruce s pronikáním do jednotlivých vrstev textu. Opíraje se často o určitou filozofickou či literárněvědnou koncepci (dekonstrukce, strukturalismus a poststrukturalismus, Gadamerovy práce o hermeneutice a mnoho dalších), zapojoval Kožmín do výkladu také literárně teoretický aparát a zvolený úhel pohledu během analýzy funkčně prověřoval, a tím ukazoval další možné cesty k porozumění básnického textu. Mnohdy se tak vyjevovaly nejen přínosy, ale i limity těchto přístupů k výkladu básní, avšak Kožmín dokázal svým bezprostředním a laskavým lidským přístupem vytvořit takovou atmosféru, že posluchač odcházel ze semináře plný dojmů, ale také odhodlání k dalšímu studiu odborné literatury.

Sled těchto kroků je zřejmý také z rozboru Máchovy znělky „Tichý tis nad růží stíny sklání“, který Kožmín zařadil do úvodní kapitoly svých původně vysokoškolských skript nazvaných *Interpretace básní* (1986). Potenciální sémantická

1) „Kladu důraz na sémantické ohnisko každé **konkrétní básně** a přihlédám k afinitnímu **autorskému kontextu**.“ (KOŽMÍN 1997: 5; zvyraznila Z. U.).

ohniska v básni označujeme tučně, a jak se ukazuje, jedná se o klíčové romantické motivy související s pojetím lásky (růže – slavík, touha – milování, naděje – beznaděje, bolest – slast) a s atmosférou, na níž se podílejí kategorie času a prostoru (noc – hvězdy, hrob – kříž, zvuk – hlas, růžový blankyt – lůna).

„Tichý tis nad **růží** stíny sklání

Mezi **hrobů** ověnčené kříže.

Sladké **zvuky** o jen blížel blíže!!

Slavíka snad líbé klokotání? –

Ach tak sladce nezni jeho lkání,

Kdo hlas ten uslyší půjde stíže

Ne jej žel i **touha** k růži víže

Bez naděje jako **milování!**

Bolest-li, či slast mé srdce jímá? –

V **růžovém blankytu** hvězdy rcete,

Ty růžemi ověnčená **Lůno**

Zdaž to ona – a jen růže dřímá? –

Či spí ona a jen růže květe? –

„Růže květe!“ růže jen? – **Idůno!**“ (MÁCHA 2002: 78–79)

Kožmín rozpracovává v návaznosti na Mukařovského práce o Máchovi jen některé motivy, které jsme v textu ještě doplnili (viz zvýraznění), zejména ale upozorňuje na to, jak je báseň „dostředivě komponovaná kolem metamorfóz růže“ (KOŽMÍN 1997: 9) a jak si Mácha hraje s neobrazným a obrazným pojmenováním (MUKAŘOVSKÝ 1948: 244–245), tj. napětím mezi pojmenováním květiny (růže) a růžové záře, potažmo dívky-ženy. Jméno Idůna se rýmuje se substantivem Lůna (Idůna) a strhává na sebe pozornost nejen vlivem rýmové shody, nýbrž nejednoznačností, mnohoznačností, tajemstvím. Nijak zvlášť interpretaci nepomůže, když zjistíme, že Idůna je jméno severské bohyně jara a věčné svěžesti, anebo když budeme konstatovat, že ve Vídni vycházel od 20. let 19. století almanach nesoucí název Iduna, jež Mácha mohl mít v rukou, stejně jako německé básně Friedricha Gottlieba Klopstocka (1724 – 1803), v nichž se jméno bohyně rovněž vyskytuje (KOŽMÍN 1997: 13). Kožmín byl dobře obeznámen s bádáním máchologů a odkazuje na ně, avšak nejde ve stopách, které by jej vedly daleko od textu básně – k širšímu literárnímu kontextu či k životu autora. Naopak se ve své argumentaci znovu vrací podstatnému, a to k sepectí Idůny s Lůnou ve znělce „Tichý tis nad růží stíny sklání“ a také v dalších

Máchových básních, jmenovitě v básni „Idůna“, v níž se opakuje refrén s rýmovou shodou týchž substantiv Idůna – Lůna:

„Idůno! má Idůno!
 pro tebe vzdy se soužím,
 ty jasná nocí Lůno,
 po světle tvém jen toužím!“ (MÁCHA 2002: 78)

Tak jako se „tichý tis“ vrhá stín na růži v Máchově znělce a tímto nachýlením stupňuje dojem intimity plné touhy po ženě – růži – mrtvé milence, pojí se milostný cit v básni „Idůna“ s postavou panoše, který bloudí noční krajinou a opěvuje čtveřicí refrénů svou Idůnu a „jasnou nocí Lůnu“, aby nakonec padl v bitvě a našel svůj klid v hrobě – jak jinak než ve spojení se svou Idůnou a Lůnou. Naplnění touhy lyrického subjektu – typicky romantického hrdiny, předčasně zemřelého jinocha, je ztvárněno v závěrečném refrénu, jenž je v závěrečné strofě oproti výše uvedené podobě pozměněn:

„Idůno! má Idůno!
 spojen s tebou přebývá,
 ty jasná nocí Lůno,
 v tvém světle se slunívá.“ (MÁCHA 2002: 79)

V mnoha dalších Máchových textech bychom mohli nacházet podobné motivy nenaplněné, resp. smrtí naplněné touhy, a rozvíjet tímto způsobem Kožmínem načrtnuté interpretační možnosti. Nejedná se vždy jen o touhu po ženě, protože Máchův lyrický mluvčí motiv modifikuje a otevírá jej novým významotvorným možností. Tak je tomu např. v básni „Páže“, v níž jinošský hrdina touží po vlasti a usilovně se snaží ji zahlédnout ve vlnách moře či v odlescích měsíce; jeho pán mu sdělí, že o své neexistující vlasti může věčně snít ve snu, jenž se v Máchově básni rovná posmrtnému snění:

„Čí jazyk tobě řečí zrádnou
 lhal vlast, kterou teď hledá zrak? –
 Ty nemáš, chlapče, vlast nižádnou!
 Co tam zveš vlastní, jest jen mrak.
 A proto slyš! ó slyš, pojd' spáti,
 než líce zjitra zbarví den;

snad že se ve snách budeš smáti
vstříc vlasti své; sen jako sen!“ (MÁCHA 2002: 155)

Variací na obdobný motiv by mohl být také závěr Máchovy prózy *Pout' krkonošská*, kdy se jinoch putující na krkonošskou Sněžku promění na zpáteční cestě v dlouhomasého starce, který končí svůj život ve vlnách řeky, aby zde mohl věčně snít svůj sen: „V hlubinách těchto dřímá poutník, hlučný spád vody uzpíval jej v nejtišší sen, a vlny říčné táhly teď nad ním co zvučné lkání zvonů večerních tichou krajinou svůj řad, však již neuváděly co druhdy zvonů zvuk v ducha poutníkovy minulé dny“ (MÁCHA 1961: 115). Nabízí se výklad, že náplní tohoto snu putujícího subjektu může být hledání vlasti, místa v dějinách národa a snad i v aktuálním světě subjektu. V obrozenské době mohly tyto Máchovy závěry působit na soudobého čtenáře znepokojivě naléhavým dojmem, zvláště když tematizovanou beznadějí a nenaplněnými ideály ostře kontrastovaly s optimistickým a v literatuře dominantním jungmannovským chápáním vlasti a národa. Přestože Kožmín tyto souvislosti dále nerozpracovává, resp. dává přednost jiným (např. srovnání s Máchovým *Májem*), svou interpretační metodou vybízí k takovým rozborům napříč autorovým dílem.

Rýsování možných výkladových rámců se týká také literárně teoretických podnětů. Svůj výklad Máchovy znělky Kožmín ozvláštnil podněty z prací švýcarského sémiotika Jacquese Geninasci (1930–2010), jenž zkoumal strofický útvar sonetu a jeho významové aspekty v *Chimérách* Gérarda de Nerval. Kožmínovi posloužila Geninascova teorie znělek jako model pro srovnání znělek Máchových, zejména vztahů mezi 1. a 14. veršem různých znělek:

1. znělka

Tichý tis nad růží stíny sklání (1. verš)

„Růže květel!“ Růže jen? – Idůno! – (14. verš)

6. znělka

Tichý jsem co harfa bezestrunná (1. verš)

Či ne slza? – snad jen kapky rosné? – (14. verš)

Pomocí Geninascova teoretického modelu se dostal ještě více do popředí již zmíněný Kožmínův interpretační postup – uvádět do souvislostí „mikrosvět“ básně s „makrosvětem“ celé básníkovy tvorby (KOŽMÍN 1997: 12), potažmo celého romantismu. Když Zdeněk Kožmín zapojoval během seminářů do svého výkladu

cokoli z filosofie či literární teorie, nepřejímal inspirace bez korektivu, ačkoli u něj zprvu často převažovala zvědavost, nadšení pro nový úhel pohledu a chuť experimentovat.² Podobně zde, když aplikuje Geninascův model, vezme si z něj jen dílčí podnět (srovnání prvního a čtrnáctého verše znělek) a neuvízne v nepřehledných vrstvách gramatiky textu. Svůj osobitý přístup jasně pojmenovává, a tím si udržuje odstup od Geninascovy modelace: „Nehledáme sice v abstraktní rovině logický model jazykové výstavby textu, neusilujeme o proniknutí do tzv. hloubkové roviny textu zcela formalizovaného do obecného vztahu, avšak i sama interpretace konkrétního textu je svým způsobem konstrukcí, specifickou rekonstrukcí významového pohybu konkrétní básně“ (KOŽMÍN 1997: 11).

Kožmín Máchovu znělkou označuje za rentgenogram lidského srdce, vnímá „jeho střetávání s realitou a snem, s nezbytností a touhou“ a zdůrazňuje napojení Máchovy poetiky na romantismus, jenž byl „silný nejen básnický, ale i myslitelský“ (KOŽMÍN 1997: 14). Máchova otázka „Boleš-li, či slasť mé srdce jímá?“ může být dle Kožmína chápána ve své znepokojivosti jako „specifická definice lyriky, jejíž podstatnou úlohou je vstupovat do středu a sváru životních polarit“ (KOŽMÍN 1997: 14). Jen pro úplnost dodejme, že Miroslav Červenka interpretoval Máchovu znělkou „Tichý tis nad růží stíny sklání“ jako otázku po inspiračních zdrojích poezie (ČERVENKA 2004: 350).

Kožmínovu metodu můžeme vnímat jako souhrn cest, po kterých se může interpret vydávat, chce-li proniknout do tajů básně a zahlédnout v jejím mikrosvětě makrosvět autorova díla, potažmo literárnosti dané doby. Zdeněk Kožmín uměl být na těchto výpravách za poezií vnímavým, tichým, avšak nepřeslechnutelným průvodcem, v němž se zcela osobitým způsobem prolínala vědecká erudice s pedagogickým posláním.

LITERATURA

ČERVENKA, Miroslav a Marta SOUKUPOVÁ

2002 Komentář, in Mácha, Karel Hynek, *Básně* (Praha: Lidové noviny), s. 295–377

KOŽMÍN, Zdeněk

1990 *Umění básně* (Brno: K 22a)

1995 *Studie a kritiky* (Praha: Torst)

2) Tak tomu bylo například tehdy, když se v přednáškách zabýval podněty z děl Jaquese Derridy. Jak se s Derridou vyrovnával – stýkal a potýkal, shrnul Kožmín v monografii *Svět dekonstrukce. Derridovské průřezy* (1998).

1997 *Interpretace básní* (Brno: Masarykova univerzita)

1998 *Svět dekonstrukce. Derridovské průřezy* (Brno: Masarykova univerzita)

MÁCHA, Karel Hynek

2002 *Básně* (Praha: Lidové noviny)

1961 *Próza* (Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění)

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1948 *Kapitoly z české poetiky III* (Praha: Svoboda)

Mgr. Zuzana Urválková, Ph.D., zuzana.urvalkova@phil.muni.cz, Ústav české literatury a knihovnictví FF MU / Department of Czech Literature and Library Studies, Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, Czech Republic